

1.1. SITUAČNÍ CHARAKTER

Když sledujeme chování nějaké osoby, máme sklon toto chování nejdříve vysvětlovat na základě charakteru této osoby, teprve potom, pokud vůbec někdy, začínáme korigovat své vysvětlení s ohledem na situační proměnné, které se na formování onoho chování podílely. Sociální psychologové v mnoha empirických studiích ukázali, jak lidé chybně připisují lidské chování spíše charakterovým rysům než relevantní situaci. Asi nejslavnější z nich jsou experimenty, které v roce 1961 uskutečnil Stanley Milgram.¹ Vystupovali v nich dobrovolníci za relativně malou odměnu, kteří byli ochotni provádět bolestivé až destruktivní zákroky jiným osobám. Milgrama zajímalo, jak daleko zajdou při plnění instrukcí vedoucího experimentu, než odmítnou další působení bolesti druhému člověku. Rozpačitě sledoval, že dobrovolníci dělají svou práci, která je zcela neslučitelná se základními standardy morálky, které sami uznávají, přičemž jen velmi málo z nich v sobě našlo sílu k nějakému odporu.

Vedoucí experimentu ve svém laboratorním obleku s nezúčastněným vystupováním a celkovou kontrolou nad svým experimentem na dobrovolníky působil jako formální autorita. Stroze jim vysvětlil, že experiment je zaměřen na zkoumání vlivu trestání na učení, a že budou vystupovat v jedné ze dvou rolí, a to učitele nebo žáka. Dobrovolníci přitom netušili, že na ně může připadnout pouze role učitele, protože role žáka byla vyhrazena pro člověka, který je tajný spolupracovník projektu. Úkol žáka bylo naučit se předložený seznam dvojic slov a učitel měl na žákovy chyby odpovídat elektrickými šoky. Po každé exekuci tohoto trestu vedoucí experimentu učitele vyzval, aby zesílil elektrické napětí. Přitom celý projekt byl tak zinscenován, aby dobrovolník věřil, že opravdu působí žákovi bolest. Ten ve skutečnosti nebyl na generátor napojen. Nicméně byl vytrénován, aby reagoval způsobem, který dobře odpovídá elektrickým šokům, včetně bolestného křiku. Výsledek byl přímo děsivý, 26 ze 40 dobrovolníků se v souladu s instrukcemi dopracovalo až na nejvyšší možnou hodnotu 450 Voltů, o které byli informováni, že je smrtelná. Když byl projekt ex ante předložen studentům k posouzení, odhadovali, že k této hodnotě dospěje jeden ze sta dobrovolníků. Profesionální psychiatři dokonce předpovídali, že pouze jeden z tisíce, totiž sadista, je toho schopen. Tyto chybné predikce nás poučily o tom, jak my lidé sami sobě dost dobře nerozumíme, protože prý podceňujeme zásadní význam situace na naše chování:

„Jak Milgramovy experimenty s přesvědčivou silou dokazují, jsou to naše situace, mnohem více než my a často mnohem více než naše dispozice, co námi hýbe. Ve své podstatě nejsme racionální aktéři, ale "situační charaktery".“²

Dobrovolníci byli náhodně vybraní muži a ženy, není žádný důvod si myslet, že se jednalo o sadisty. Průběh experimentu se jim vůbec nelíbil a pocítovali velkou úlevu, když byli posléze informováni, že žák ve skutečnosti žádné šoky nepodstoupil. Jejich chování nelze vysvětlit na základě jejich charakteru, ale spíše na základě navozené zvláštní situace, která jimi hýbala jako neviditelná ruka. Člověk, který je v běžném každodenním životě citlivý a ohleduplný k ostatním, dokáže dělat neuvěřitelně ohavné věci, když se podrobí formální autoritě a nekriticky akceptuje její definici situace. I když odmítneme závěr, že všichni jsme potencionální "esesáci", přesto je dobré si uvědomovat, že my-lidé se běžně zapojujeme do institucionalizovaných procesů navozujících situace, které mohou mít a také mívají zmenšující morální optiku. A to takovým způsobem, že i z toho největšího zla dokáže udělat

¹ Milgram S., *Obedience to Authority: An Experimental View*, New York 1974.

² Hanson J., Yosifon D., 'The Situation: An Introduction to The Situational Character, Critical Realism, Power Economics, and Deep Capture', in: *University of Pennsylvania Law Review*, Vol. 152, 2003, str. 154.

přehlednutelnou drobnost, přičemž máme sklon se tlaku těchto situací bez většího odporu podrobovat. Institucionální role, formální autority, uniformy a standardizované procedury nás prostě umí morálně odzbrojit, a to s překvapivou účinností. Jsou to dávno objevené a masivně používané metody jak efektivně instrumentalizovat chování člověka. Milgram své experimenty zahájil v červenci 1961. Bylo to tři měsíce poté, co byl v Jeruzalému zahájen trestního proces s válečným zločincem Adolfem Eichmannem.³ Jeho projekt měl odpovědět na otázku: 'Jaký morální charakter museli mít lidé, kteří se podíleli na něčem tak hrozném jako je holokaust?' Milgramův závěr byl, že za určitých okolností jsou normální lidé slepě ochotní poslouchat příkazy, které jsou v příkrém rozporu s jejich morálním svědomím.

„Ačkoli Milgram uznal, že existují „enormní rozdíly v okolnosti a rozsahu“ mezi poslušností v jeho laboratoři a v nacistickém Německu, argumentoval, že „obě události ve svém centru ztělesňují společný psychologický proces“. Věřil, že jeho experimenty se vztahují na všechny hierarchické vztahy, ve kterých se lidé stávají aktéři legitimní autority, které ochotně odevzdávají odpovědnost za své jednání. Když tak učinili, jejich jednání už není vedení jejich vlastním svědomím, ale pouze tím, jestli adekvátně splnili přání oné autority.“⁴

Sociální psycholog Martin Safer ukázal svým studentům Milgramův film znázorňující dynamiku sociálních sil, které se uplatňují v jeho experimentech. O týden později jim načrtl plán kontrolního experimentu, ve kterém ale měla být síla elektrického šoku čistě na volbě dobrovolníka. V kontrolní modifikaci tedy chyběl klíčový faktor původního experimentu, totiž autoritativní instrukce vedoucího experimentu k postupnému zvyšování napětí. Studenti výsledek kontrolního experimentu hrubě nadhodnotili, protože ignorovali skutečnost, že tady chybí to podstatné z originálního experimentu. Ukázalo se, že studenti mylně interpretovali původní Milgramův experiment na základě stabilních dispozic, a nikoli na základě situačního kontextu. A to přesto, že význam situace jim už měl být zřejmý. „Raději pokračovali v interpretaci chování v pojmech údajných dispozic, než aby rozpoznali rozhodující roli, kterou Milgramova konkrétní situace hrála v produkci jeho znepokojujícího důkazu.“⁵ Zdá se, že zvyk vysvětlovat lidské chování spíše v pojmech dispozic než relevantních situačních kontextů, je v nás zakořeněn tak hluboce, že máme velký problém se ho zbavit navzdory přesvědčivé evidenci ve prospěch situačních kontextů.

Formální autorita se velmi silně uplatňuje ve školách bojových umění. Někteří mistři se prezentují tak, že ovládají vnitřní energii (tzv. čchi), díky které dokáží nadlidské výkony. Alespoň v některých případech lze jejich údajnou spirituální sílu vysvětlit právě vlivem jejich formální autority. Tak třeba japonský mistr Yanagiryuken předváděl na exhibicích neuvěřitelné kousky. Jeden z nich spočíval v tom, že jemnými pohyby rukou ovládal žáka, který od něj stál minimálně dva metry daleko. Žákovo tělo se škubalo jakoby do něj pustili elektřinu. Jeho víra v mistrova moc byla tak silná, že se z něho stala loutka na dálkové ovládání. Mistr Yanagiryuken by nebyl pro své žáky tak přesvědčivý, kdyby ve své mystické schopnosti neuvěřil i on sám. Ale právě to se mu stalo osudným. Aby svým žákům demonstroval svoji neporazitelnost, souhlasil se soubojem s člověkem, který nepatří do jeho školy. Jenomže, tento

---

³ 11. května 1960 izraelští agenti z Buenos Aires do Izraele unesli bývalého nacistického úředníka Eichmanna, který za války organizoval holokaust. V prosinci 1961 byl odsouzen k trestu smrti, který byl vykonán 31. května 1961. Bylo to tři dny poté, co Milgram dokončil své experimenty o poslušnosti. Hannah Arendtová o Eichmannovi napsala: „Navzdory veškerému úsilí obžaloby, každý mohl vidět, že tento muž nebyl "monstrum", ale bylo těžké ho nepodezírat, že byl klaun. Ani nejnápadnější projevy jeho klaunovství nebyly skoro vůbec zaznamenány, a to proto, že by to bylo pro celý proces fatální, a protože by to bylo těžko slučitelné s tím, jaké utrpení on a jemu podobní způsobili miliónům lidí.“ Arrendt H., *Eichmann in Jerusalem*, New York 1964, str. 54.

⁴ Blass T., *The Man Who Shocked the World*, New York 2009, str. 269.

⁵ Ross L., Nisbett R., *The Person and the Situation*, Philadelphia 1991, str. 132.

cizí člověk (průměrný zápasník mma)⁶ zřejmě nevěřil v mistrovi mystickou sílu a překvapivě snadno ho porazil. Mistr Yanagiryuken nejenže neukázal nadlidské bojové schopnosti, ale svým komickým "výkonem" pod úrovní začátečníka se navíc veřejně ztrapnil. Formálnost má v asijských školách bojových umění, zejména v japonských, velký význam. Rituály, úklony, formální oblečení (kimona), hodnosti (pásy), formální oslovení, limitovaná komunikace, drezúra i zřejmě nefunkčních technik, důraz na disciplínu a tradici atd., vytváří víru v mystickou sílu mistra, která pak v takových institucionálních kontextech opravdu funguje.

Psycholog Philip Zimbardo v roce 1971 realizoval slavný stanfordský vězeňský experiment, který poskytuje další významnou evidenci, že lidské jednání je víc závislé na situačních kontextech než na (stabilním) charakteru aktéra. Ukazuje totiž, že i člověk, který se za normálních okolností chová zcela mírumilovně a přátelsky, dokáže za zvláštních okolností dělat nesmírně kruté věci. Zimbardo ve skupině 24 normálních studentů náhodně rozdělil role dozorců a vězňů. Bylo to pro účely experimentu, který měl simulovat vězeňské prostředí. Otázka byla: Co se stane, když dáte dobré lidi na špatné místo? Důležité byly rekvizity jako např. uniformy, černé brýle, které vyloučily oční kontakt, apod. Během několika dní "dozorci" začali být k "vězňům" extrémně agresivní, někteří až sadističtí. Mimo jiné brali "vězňům" matrace, takže museli spát na holém betonu, bránili jim ve výkonu hygienických potřeb, ponižovali je, např. na nich simulovali homosexuální sex. Experiment měl trvat dva týdny, ale už po šesti dnech Zimbardo usoudil, že studenti se příliš vžili do svých rolí a ukončil ho. Většina "dozorců" byla zklamána, že experiment skončil předčasně. Existují nápadné podobnosti mezi výsledky stanfordského experimentu a mučením iráckých vězňů v Abu Graibu americkými vojenskými dozorci, které bylo odhaleno v roce 2004. Zimbardo o svém experimentu napsal knihu *The Lucifer Effect*, ale až o 35 let později, což komentuje slovy:

„Kdybych tuto knihu napsal krátce po ukončení stanfordského vězeňského experimentu, uspokojil bych se jenom s detailním popisem toho, jak jsou v mnoha kontextech situační síly při formování našeho chování mocnější, než si obvykle myslíme nebo připouštíme. Ale nezachytil bych velký obraz toho, jak velkou moc udělat z dobra zlo má Systém, tedy komplexní a mocné síly, které tvoří Situaci. Sociální psychologie poskytuje velké množství evidence, která podporuje koncepci, že v daném kontextu trumfuje situační síla nad silou individuální.“⁷

Deskripce a hodnocení lidí na základě jejich údajných ctností a neřestí mohou být zavádějící. Zatímco posuzujeme sami sebe a ostatní jako statečné, zbabělé, skromné, zlomyslné, opatrné, bezohledné, soucitné, a tak dále, ukazuje se, že lidské osobnosti jsou daleko více roztržité a kontextuálně proměnlivé, než tyto pojmy naznačují.⁸ Máme sklon automaticky vysvětlovat chování jednotlivců na základě jejich údajných osobnostních rysů, přičemž neoprávněně podceňujeme, případně zcela přehlízíme, vliv relevantních situačních faktorů.⁹

„Existuje překvapivě málo konzistence v lidské přátelskosti, poctivosti nebo jakémkoli jiném osobnostním rysu od jedné situace k jiné, ... Často selháváme v porozumění tomuto faktu a máme tendenci předpokládat, že lidské chování je mnohem více konzistentní a předvídatelné, než jaké ve skutečnosti je. Výsledek je pak takový, že při pozorování lidského chování příliš

⁶ Mma (mixed martial arts) se rozvíjí eklektickým způsobem. Školy mma mají většinou velmi neformální tréninky a způsob komunikace s trenérem. Oslovení 'mistře' se tu nepoužívá. Ani jiné formální "rekvizity" jako např. kimona nebo úklony.

⁷ Zimbardo P., *The Lucifer Effect*, New York 2007, str. x.

⁸ Blackburn S., *Ruling Passions: A Theory of Practical Reasoning*, Oxford 1998, str. 36.

⁹ V současné sociální psychologii se tato tendence označuje termínem 'correspondence bias', nebo alternativně termínem 'the fundamental attribution error'.

snadno uděláme skok k závěru o jejich údajné osobnosti a až příliš důvěřujeme své schopnosti předvídat jejich chování za jiných okolností.¹⁰

Nemáme žádnou empirickou evidenci pro přesvědčení, že lidé se liší ve svém charakteru, zato máme velké množství evidence, že rozdíly v chování jednotlivců jsou výrazně ovlivněny rozdíly v kontextech, v jakých se obvykle pohybují. Gilbert Harman upozorňuje, že je velmi těžké provést studie, které by mohly ukázat, zda se lidé liší v charakterových rysech. K tomu dodává, že těch několik málo, které byly realizovány, tuto myšlenku nepotvrzují. Podle Harmana musíme konstatovat že, navzdory zdáním, není žádná empirická podpora pro existenci charakterových rysů.¹¹ John Doris připouští, že lidé většinou jednají způsobem, který nás nepřekvapuje. K tomu ale dodává, že lidé jednají obvyklým způsobem za obvyklých okolností. Minulé chování je dobrý faktor pro predikci stejného chování za stejných okolností. Taková kontextuální předvídatelnost ale není postačující k připisování povahových rysů. Pokud je chování silně závislé na kontextu, pak bychom ho měli vysvětlovat spíše odkazem na tyto kontexty než odkazem na údajný charakter aktéra.¹² Doris má za to, že naše morálka, která vychází z rozlišování lidí na osoby s obecně dobrým charakterem (Toto je ale dobrý člověk.) a osoby s obecně špatným charakterem (Toto je ale špatný člověk.), vyžaduje revizi.¹³ Jiná věc ovšem je, jestli je taková revize realistická. Situacionismus se vymezuje vůči globalismu. Situacionisté jako Doris nepopírají, že lidé mají něco jako morální charakter, oni popírají, že lidé mají globální (akontextuální) morální charakter. Tvrdí, že lidé mají situační (kontextuálně citlivý) charakter. Tím se vymezují vůči aristotelovské tradici v morální psychologii založené na globalismu.

Příčiny chování jsou při vysvětlování údajným osobním charakterem aktéra více zatemňovány než objasňovány. Srovnání jednotlivců podle jejich povahových rysů je problematické už proto, že taková srovnání nebývají, a snad ani nemohou být, *ceteris paribus*. Běžný styl uvažování o globálním charakteru je škodlivý minimálně v tom, že přímočaře hodnotí člověka jako takového, aniž by přitom adekvátně zohledňoval okolnosti jeho života. Charakter často používáme jako alibi své vlastní neznalosti nebo ignorance. Je mnohem pohodlnější odsoudit člověka na základě jeho údajně špatného charakteru než se důsledně snažit o porozumění skutečným příčinám jeho chování, případně o nákladné korekce sociálních nebo ekonomických defektů prostředí, do kterého je jeho život ponořen. Zobecnující klasifikace osob na laskavé a zlomyslné, poctivé a nepoctivé, statečné a zbabělé, se snad dobře hodí do pohádek pro děti a televizních seriálů, v reálném životě ale prozrazuje stereotypy, tribalismus, povrchnost a morální byrokracii. Fakt ale je, že hodnocení druhých na základě jejich charakteru vnímáme jako natolik samozřejmé a jakoby "přirozené", že je velmi těžké, ne-li nemožné, se takové praxe zbavit. Jakkoli dobře si můžeme v rámci teoretických úvah zdůvodnit a tisíckrát zopakovat, že tento způsob myšlení je neoprávněný, přesto ho budeme ve svém životě dál používat. Vyhodíte ho dveřmi a vrátí se oknem. Jestliže je naše běžné chápání charakterových rysů jen iluze, pak je to iluze neobyčejně hluboce zakořeněná a dokonale rezistentní proti jakýmkoli "lékům" z laboratoře Racionalita.

---

¹⁰ Kunda Z., *Social Condition: Making Sense of People*, Cambridge 1999, str. 395.

¹¹ Harman, G., 'Moral philosophy meets social psychology: virtue ethics and the fundamental attribution error.', in: *Proceedings of the Aristotelian Society* 1998-99, Vol. 99, str. 330.

¹² Doris J., *Lack of Character*, Cambridge 2002, str. 65.

¹³ Doris J., *Lack of Character*, Cambridge 2002, str. 157.